

Блажо Јанковић

ДОПРИНОС ЧЕТВРТЕ ЦРНОГОРСКЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ УСТАНКУ И РЕВОЛУЦИЈИ У ДРУГИМ КРАЈЕВИМА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Оружана борба у Црној Гори отпочела је са 12.000 људи сврстаних у герлицке одреде, 13. јула 1941. године, и за осам дана, ослобођена је цела Црна Гора, изузев неколико већих места.¹ На ту појаву Италијани су интервенисали са око шест дивизија, и до 10. августа реокупирали већи део ослобођене територије. Устаничке снаге сведене су на релативно мали број, а њихова дејства на диверзије дуж комуникација и борбу против покушаја окупатора да, преко квислинга, одвоји народ од НОП-а, да би крајем децембра нарасле на неколико десетина батаљона у саставу одреда: Ловћенског, Зетског, „Бијелог Павла“, Никшићког, Комског, Дурмиторског и Црногорског одреда за операције у Санџаку, који су предузимали и замашније акције.²

Почетком 1942. године територију Црне Горе и Санџака контролисале су италијанске дивизије „Месина“, „Таро“, „Венеција“, „Пустерија“, 47. пешадијски пук дивизије „Фераре“, 2. и 108. пук „Црних кошуља“ и неколико мањих јединица. Тада отпочињу јачи сукоби партизанских снага са четницима, првенствено на сектору Васојевића и око Колашина, где је, крајем јануара, Главни штаб за Црну Гору и Боку упутио пет батаљона са других терена и одреда.³ Од тих батаљона и дела снага Комског одреда формиран је одред „Радомир Митровић“, који је у првој половини фебруара повратио четнике ка Андријевици и Бернама.⁴ Међутим, услед бројне надмоћности четника, њихове упорности, доброг наоружања и опремљености, с једне стране, лоших метеоролошких услова, недостатка наоружања и слабе опремљености партизана, с друге стране, четници су у другој половини фебруара заузели Колашин и Матешево, а почетком мар-

¹ В. Стругар и П. Раичевић, Развитак народноослободилачке борбе у Црној Гори 1941—1945, Историјски записи, 1—2/55, стр. 293—294.

² Исто, стр. 297—298.

³ Ослободилачки рат народа Југославије 41—45, књ. I, стр. 191—192.

⁴ В. Стругар и П. Раичевић, Развитак народноослободилачке борбе у Црној Гори 41—45, Историјски записи, 1—2/55, стр. 298.

та Мојковац и Павино Поље.⁵ После тога непријатељ је тежиште дејстава усмерио дуж комуникација Матешево — Подгорица, Подгорица — Никшић, Подгорица — Цетиње, према Жабљаку и Пљевљима.⁶ Главни штаб за Црну Гору и Боку је и даље предузимао мере да онемогући Италијане и разбије четнике, и на сектор Колашина упутио још два батаљона, један из Никшићког, један из Ловћенског одреда, а са 470 бораца из Дурмиторског одреда организовао одбрану Сињавине.⁷ Међутим, непријатељ је успео да овлада Лијевом Ријеком, Кучима и Братоножићима, што је погоршало ситуацију у целој Црној Гори и имало за последицу осипање партизана. Партизанске снаге су се повукле из Братоножића и Бјелопавлића у Никшићку Жупу, где су се главнина Зетског одреда и одред „Бијели Павле“ преформирали у Зетски одред са три ударна батаљона, а део снага Зетског одреда повукао се на подручје Ловћенског одреда.⁸

До краја марта непријатељ је овладао комуникацијама Подгорица — Никшић и Подгорица — Цетиње, а у априлу Приморјем и комуникацијом Цетиње — Чево — Даниловград, одбацивши Ловћенски одред северно од те комуникације, где се реорганизовао у ударне батаљоне настављајући борбе на подручју Никшићког одреда.⁹ Главнина Никшићког одреда, за то време, водила је борбе с Италијанима према Боки Которској и Требињу и реорганизовала се у ударне батаљоне, а остале његове снаге, заједно са снагама Зетског одреда, с Италијанима и четницима око Никшића и у долини Зете.¹⁰

Да би успорили напредовање непријатеља и омогућили партизанским снагама из Црне Горе, Санцака и Херцеговине благовремено извлачење, ЦК КПЈ и Врховни штаб НОПОЈ упутили су у Црну Гору Први, а у Санцак Пети батаљон 1. пролетерске бригаде, а са осталим снагама бранили долину Дрине од Вишеграда до Шћепан — Поља, да би средином маја, после продора непријатеља у долину Дрине и Калиновик, 1 пролетерска бригада посела леву обалу Дрине јужно од комуникације Фоча — Калиновик, 2. пролетерска десну обалу јужно од Фоче, црногорски и санчачки партизани западне крајеве Црне Горе и Санцака, а херцеговачки северну Херцеговину.¹¹

У другој половини маја непријатељске снаге наставиле су наступање на свим правцима, са циљем набацивања партизана на планинске масиве у међуријечју Комарнице, Таре, Пиве, Техотине, Дрине и Сутјеске и уништења. Непријатељске снаге које су

⁵ Исто, стр. 298.

⁶ Ослободилачки рат народа Југославије 41—45, књ. I, стр. 194.

⁷ Исто, стр. 195.

⁸ Исто, стр. 196.

⁹ В. Стругар и П. Раичевић, Развитак народноослободилачке борбе у Црној Гори 41—45, Историјски записи, 1—2/55, стр. 299.

¹⁰ Исто, стр. 299.

¹¹ Ослободилачки рат народа Југославије 41—45, књ. I, стр. 216.

наступале од Цетиња и Боке Которске спојиле су се у рејону Грахова, овладале комуникацијом Никшић — Требиње и одбациле Ловћенски и део Никшићког одреда, преко Велимља, ка Голији, где су се почетком јуна преформирали: Ловћенски одред у три, а део Никшићког у два ударна батаљона.¹² Непријатељске снаге које су наступале од Подгорице и Никшића потисле су главнину Никшићког и Зетски одред западно од комуникације Никшић — Шавник, делове Дурмиторског одреда ка Жабљаку, овладале Буковицом и Војником, настављајући дејства према Шавнику, Жабљаку и Боану.¹³ Непријатељске снаге које су наступале од Никшића, Колашина и Санџака спојиле су се у рејону Жабљака и потисле Комски, Дурмиторски и делове Бјелопољског одреда, 1. омладински и 1. батаљон 1. пролетерске бригаде на масив Дурмитора истовремено када су партизанске снаге из Санџака одступиле преко Љубишње, ка долини Дрине, а из Херцеговине северно од Гаџка и Невесиња. Тако је, усљед јачег ангажовања окупатора, у Црној Гори, Санџаку, Херцеговини и источној Босни привремено пригушен отпор народа и потиснуте партизанске снаге, које су се у првој половини јуна 1942. године, заједно са 1. и 2. пролетерском бригадом, прикупиле на Зеленгори, где су од црногорских и санџачких партизана формиране 4. и 5. црногорска и 3. санџачка пролетерска бригада, а мало касније од херцеговачких 10. херцеговачка ударна бригада.¹⁴

На дан формирања и прикупљања у селу В. Љубиње на оградницама Зеленгоре, 4. црногорска пролетерска бригада имала је око 1100 бораца и руководиоца из ранијих Ловћенског, Зетског, Комског и Дурмиторског одреда, од којих је било око 700 чланова КПЈ и Скоја.¹⁵ Затим је 24. јуна, заједно са 1. 2. и 3. пролетерском бригадом, по наређењу Врховног команданта НОПОЈ, пошла правцем комуникација Фоча — Калиновић, Калиновић — Сарајево, планина Трескавица, Бјелашница, Игман, комуникација Сарајево — Мостар и даље кроз коњички, прозорски, бугојнски и купрешки срез, територијом коју су контролисали четници, усташка милиција, домобрани, усташе, Немци и Италијани. На том путу пролетерске бригаде су требале самостално да воде борбу и разбијају непријатељске посаде и упоришта све до планине Динаре и Босанске крајине, где су дејствовале јаче далматинске и крајишке партизанске снаге.

У то време у Фочи се налазио батаљон усташа и 70 жандарма, а у околини 660 четника, у Јелечу 26 жандарма, у Калиновику чета домобрана, нешто усташа и жандарма, а у околини 640 четника.¹⁶ Комуникацију Фоча — Калиновић и Калиновић — Са-

¹² Исто, стр. 214.

¹³ Исто, стр. 214.

¹⁴ Хронологија ослободилачког рата народа Југославије 41—45, Војно-историјски институт ЈНА, Београд 1964, стр. 280.

¹⁵ Зборник, том IV, књ. 8, Док. бр. 19.

¹⁶ Архив Војноисторијског института ЈНА, к. 421, бр. рег. 24/3.

рајево обезбеђивали су четници и жандарми, села Дујмовиће и Бјелимиће усташка милиција, села Главатицево, Рибаре, Штиљане и Блаце четници, а комуникацију Сарајево — Мостар, која је имала велики војнички и економски значај (како за НДХ тако и за окупаторе) усташе, домобрани и жандарми. Линију Гацко — Мостар — Рама, одређену за граничну линију између окупатора Загребачким споразумом, обезбеђивали су Италијани снагама дивизије „Мурђа“ и херцеговачким четницима, посвећујући већу пажњу долини Неретве и Раме. У рејону Сарајева, поред штаба 3. домобранског корпуса и усташког здруга, Немци су за дејства на комуникације Сарајево — Мостар и Сарајево — Калиновик држали 3. батаљон 730. пешадијског пука, 668. артиљеријски дивизион, оклопни воз и двоје борних кола формираних у борбену групу „Штрекер“, посвећујући већу пажњу долини Лепенице, управо правцу Сарајево — Јајце — Приједор, за који су северно од те линије груписали јаче снаге.¹⁷ Просторију западно од комуникације Сарајево — Мостар, у захвату Лепенице, Лашве и Фојничке реке, обезбеђивали су наоружани сељаци из тих места под непосредном контролом усташа. У Крешеву, Фојници, Кисељаку, Себешићу, Растовцу, Г. Вакуфу и дуж комуникација на том међупростору налазили су се жандарми, усташка милиција и домобрани. У Турбету, Травнику, Д. Вакуфу, Бугојну, Прозору, Коњицу и на комуникацији Травник — Бугојно, — Прозор — Коњиц налазиле су се јаче усташко-домобранске снаге. Комуникације Фоча — Калиновик, Калиновик — Сарајево, Сарајево — Мостар, Травник — Бугојно — Прозор — Коњиц и друге, које су требале да пређу пролетерске бригаде у свом наступању ка Босанској крајини и Далмацији, непријатељ је могао брзо и ефикасно да брани и снагама из околних гарнизона.

Од 24. јуна, тј. од почетка наступања са Зеленгоре, до почетка августа, 4. црногорска пролетерска бригада водила је борбе са четницима, усташком милицијом, домобранима, усташама, жандармима и Немцима око комуникација Фоча — Калиновик, Калиновик — Сарајево, у захвату планинских масива Трескавице, Бјелашнице и Игмана, на комуникацији Сарајево — Мостар, између Лашве, Лепенице и Фојничке реке, на Погорелици, Враници и Зеџ-планини и у долини Врбаса. За то време Бригада је разбила више упоришта непријатеља, наносећи му осетне губитке у живој сили и средствима и ослободивши Себешић, Г. Вакуф и више других места.

До средине јула пролетерске бригаде су, поред осталих места, ослободиле Коњиц, Прозор, Шћит, Г. Вакуф и овладале комуникацијом Прозор — Бугојно са које су могле да наступају ка Босанској крајини и Далмацији, да дејствују ка Херцеговини, источној Босни и Црној Гори. Међутим, ЦК КПЈ и Врховни штаб

¹⁷ М. Лековић, Офанзива прол. бригада у лето 1942, стр. 46—72, 149—154.

НОПОЈ одлучили су да се задржи ослобођена просторија и да се са ње делом снага дејствује у долини Врбаса, а делом снага ка Дувну.¹⁸ У вези с том одлуком Врховни командант је наредио: 1. и 3. пролетерској бригади да ослободе Дувно и Ливно, затим да у садејству са далматинским партизанима дејствују ка Имотском и Сињу, а са крајишким ка Босанском Грахову, а 2. и 4. пролетерској бригади да у садејству са крајишким партизанима ослободе Бугојно, Д. Вакуф, Комар, Купрес, Мркоњићград, Јајце и дејствују у средњој Босни.

Од Зеленгоре до Радуше планине, 4. црногорска пролетерска бригада се, и поред напорних маршева и свакодневних борби, тешкоћа око снабдевања, ношења рањеника, рада на сопственом морално-политичком и идеолошком јачању и уздизању, повезивала са народом и политички деловала у масама, објашњавајући им циљеве НОБ-е, што је за време њеног боравка на просторији Г. Вакуф, Прозор, Шћит дало добре резултате. На тој просторији Бригада је, после неуспелих напада на Бугојно, од 27. јула до 8. августа по свим селима формирала народне одборе и партизанске чете, а у Г. Вакуфу и Прозору и команде места, што је омогућило касније 5. пролетерској и 10. херцеговачкој бригади, које су ту стигле после 4. црногорске пролетерске бригаде, да се бројно попуне.

Осмог августа 4. црногорска пролетерска бригада је напустила просторију Г. Вакуф, Прозор, Шћит и, преко Радуше, пребацила се на просторију Вуковско, Равно, Молован, Рилићи. На тој просторији она се припремала за ослобођење Купреса од усташа, домобрана и усташке милиције, који су до тада њен 3. батаљон, 2. пролетерска бригада и 3. крајишки одред нападали два пута без успеха. Та просторија била је насељена српским живљем које су усташе стално пљачкале и уништавале, а дан пре пристизања 4. црногорске у Г. Вуковско усташе су поклале више десетина деце, жена и стараца. Бригада је одмах успоставила контакт са тим народом, штитила га активном борбом од непријатељских погрома за све време боравка на тој просторији, помагала партијске организације у организовању народне власти, формирању партизанских јединица и кадровски их ојачавала.

Једанаестог августа у 21 час, 4. пролетерска бригада је, заједно са 2. пролетерском, 2. батаљоном 3. пролетерске, 10. херцеговачком и 3. крајишким одредом, напала Купрес, а 13/14. и 14/15. поменуте јединице и 1. крајишка бригада, али сва три пута без успеха. Затим је 4. црногорска пролетерска бригада посела просторију око Купреса, онемогућавајући испаде непријатеља из њега и дејства дуж комуникација Купрес — Бугојно и Купрес — Шујица.

¹⁸ Исто, стр. 205.

У међувремену док су се водиле борбе око Купреса, 1. и 3. пролетерска бригада ослободиле су Дувно, Ливно и Ливањско Поље и повезале се са далматинским и крајишким партизанима, одбацивши Италијане и усташе на линију Сињ — Имотски — Посушје, чиме је завршена још једна етапа офанзиве пролетерских бригада у којој је још чвршће стабилизована слободна територија и створени повољни услови за дејства у Босанској крајини, средњој Босни, Лици и Далмацији.

У то време Италијани су и даље држали обалски појас, а Немци демаркациону линију јужно од Бањалуке, не предузимајући никакве офанзивне мере према нашим снагама. Снаге НДХ браниле су своју територију на којој су око Мркоњићграда, Бањалуке и Јајца дејствовали и четници. ЦК КПЈ и Врховни штаб НОПОЈ оријентисали су главнину пролетерских бригада, крајишких и далматинских партизана на ширењу слободне територије, а део снага на њену стабилизацију. Прво је требало ослободити Мркоњићград и разбити четнике на Мањачи, а затим дејствовати према Бањалуци и Јајцу. Тај задатак поверен је Оперативном штабу за Босанску крајину, под чију су команду привремено стављене све јединице одређене за те задатке. За дејства према Босанском Грахову и Далмацији задужени су 4. оперативна зона и далматински партизани. Према Травнику и у долини Врбаса дејствовале су 5. пролетерска, а касније и 10. херцеговачка бригада. Прва, 4. пролетерска и 10. херцеговачка бригада, са мештанским партизанима, одређене су да бране и организују слободну територију.

Дванаестог септембра 4. црногорска пролетерска бригада пребацила се у рејон Мркоњићграда, и заједно са 2. и 3. пролетерском и крајишким бригадама и одредима водила борбе противу четника, усташке милиције, домобрана, усташа и Немаца на Мањачи, око Бањалуке, Јајца, у долини Врбаса, Јања, Пливе, око Гламоча, према Купресу, Ливну и Босанском Грахову све до почетка новембра. За цело то време Бригада је, и поред тешких борби и рада на учвршћивању јединица, што је било условљено и попуном од око 800 нових бораца са Кордуна, из Босанске крајине и Далмације, које је у том међувремену добила, непрекидно политички радила на терену како на организовању и учвршћењу народне власти и теренских јединица, за које је дала већи број кадрова, тако и на културно-просветном плану. Баш тих дана са Бригадом су се кретали чланови партизанског позоришта — глумци загребачког театра — који су у јединицама и на терену, за борце и народ дали више представа, што је било од посебног значаја нарочито за народ тих крајева.

Иако је непријатељу пошло за руком да у октобру поврати део ослобођене територије, ЦК КПЈ и Врховни штаб нису одустали од даљих офанзивних дејстава. За време одбрамбених борби припремали су јаче снаге за офанзиву према Бихаћу и њего-

во ослобођење, а остале снаге и даље су се, применом еластичне, активне и покретне одбране, супротстављале непријатељу на свим правцима.

Тако је завршена једна етапа НОБ-е у којој је устанак пребродило тешкоће настанка и развоја којима је био изложен у току прве године рата, и његово тежиште пренето је у западне крајеве Југославије, што је за даљи развој борбе у целој земљи имало велики значај. Створена је и одржана слободна територија, нарасле су партизанске снаге, које су почетком новембра организоване у дивизије и корпусе и створено је већ тада још једно ратиште у Европи, и то у њеном окупираном центру, које је све више везивало окупаторске и квислиншке снаге за себе и олакшавало борбу савезницима, у чему је истакнуто место имала и 4. црногорска пролетерска бригада.

Пролетерске бригаде за време офанзиве водиле су најразноврснија борбена дејства и примењивале најразличитије поступке кроз најтеже временске, теренске и оперативно-тактичке услове. Те борбе су обогатиле вештину наших јединица и дале им нов квалитет, потврдиле правилност наше концепције о покретљивости, активности и иницијативи војне силе, о невезивању за одређену просторију, о развлачењу непријатеља и спутавању његове иницијативе. Офанзива је имала и велики политички значај. Утицала је на смањење затегнутости и смиривала страсти у крајевима насељеним српским, муслиманским и хрватским живљем, које је реакција у бившој Југославији распиривала. Бригада су преносећи линију КПЈ стварале братство и јединство, просвећивале народ, формирале народне одборе и нове јединице за које су дале већи број војно-политичких руководилаца. Тако је створена велика слободна територија, „Титова држава“ како су је Немци називали, и као круна дотадашњих успеха у Бихаћу је, у новембру 1942. године, образовано Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије, у чијем саставу је било и неколико припадника 4. црногорске пролетерске бригаде.

Четврта црногорска пролетерска бригада дејствовала је у новембру, у саставу 2. пролетерске дивизије, у Книнској крајини противу јединица италијанске дивизије „Сасари“ и четника попа Ђујића. У тим борбама четници су разбијени, а Италијани потиснути у Книн и друга упоришта на југоисток, тако да су на међупростору Босанско Грахово, Стрница, Книн, Дрниш, Врлика и Сињ крајем новембра окупаторска власт и четнички покрет изгубили на утицају и снази, а народ се све више укључивао у НОП. На том међупростору учвршћена је народна власт, попуњене старе и формиране нове партизанске јединице, тако да је и у 4. црногорску пролетерску бригаду, са тог терена, добровољно ступило близу 200 нових бораца. Затим је читава 2. пролетерска дивизија у децембру прешла преко Динаре на север, и у оштрим борбама против усташа, домобрана и усташке милиције о-

слободила Ливно, Дувно и читави тај међупростор, са којег је наставила борбе према Купресу, Прозору, Посушју и Имотском. За залагање и допринос у тим борбама, 4. црногорској пролетерској бригади је Врховни штаб НОВ и ПОЈ одао захвалност и признање у виду писмене похвале.

Тако је 4. црногорска пролетерска бригада завршила борбе у 1942. години, у којима је у темеље нове Југославије узидала око 300 погинулих бораца и руководилаца, 600 рањених и 100 несталих. Према глобалним прорачунима, за то време убила је око 2000, ранила 5000, заробила 2000 непријатељских војника и запленила веће количине наоружања, муниције и другог ратног материјала. У току те године Бригада је побеђујући непријатеља постигла крупне резултате, стекла велико искуство, ослободила многа села и градове, ширила идеје НОБ-е у свим крајевима куда је ратовала, мобилисала народ, формирала народне одборе и нове јединице, за које је дала око 300 бораца и руководиоца, и попунила се са преко 1000 нових бораца са Кордуна, из Босанске крајине и Далмације. У 1943. годину ушла је спремна за још теже борбе са 1010 бораца и руководилаца, наоружаних и опремљених, поред осталог, са 1 топом, 5 минобацача, 45 тешких и лаких митраљеза са довољно муниције, 140 коња, и са другим материјалом за потребе вођења рата.¹⁹

Офанзива пролетерских бригада и њихова заједничка дејства са партизанима Босанске крајине и Далмације, уздрмала су НДХ, разбила четнике и ограничила дејства окупатора, чије су позиције на Балкану биле све теже. Сву тежину, драматичност, значај и величину те офанзиве и дејстава најпотпуније је окарактерисао друг Тито речима: „Велики значај за развој устанка, не само у западној Босни већ и у Хрватској и Словенији имао је марш пролетерских бригада, које су пошле 24. јуна 1942. године, преко Зеленгоре, Тресковице, Игмана, Коњица, Прозора, Дувна, Ливна итд. У том маршу пролетерске бригада су пријешле 250 км, чистећи пред собом терен у распону од 70 км. То је била тачно година дана послје почетка оружане борбе наших народа. Прва година била је за нас најтежа, и то из више разлога. То је била година тешких искушења за наше народе и уједно сурова ратна школа за наше партизанске и друге војне јединице. У тој години се учврстила и прекалила наша народна војска, стабилизирао се устанак, ухватила је чврсте корене власт у многим крајевима. Многе тешке борбе које су послје тога вођене нису више биле тако опасне за устанак, јер је сва земља била једно бојиште, и непријатељ није био довољно јак да би могао одједанпут, то јест у исто вријеме у свим крајевима, на огромном простору, предузети опћи напад, упркос томе што је у Југославији

¹⁹ Зборник, том IV, књ. 9, Док. бр. 14 и 18.

стално било око пола милиона окупаторских и квислиншких трупа“.²⁰

Почетком 1943. године Народноослободилачка војска, на централној слободној територији од преко 45.000 км², била је значајан фактор како на југословенском ратишту тако и у склопу опште савезничке стратегије, што је Немце и Италијане натерало да 20. јануара отпочну операцију „Вајс“, у којој су учествовали и усташе, домобрани и четници. ЦК КПЈ и Врховни штаб НОВ и ПОЈ су предвидјели такву непријатељску реакцију и благовремено су се припремали за противмере, односно да њихова дејства сведу на најмању могућу меру, да сачувају живу силу и створе услове за офанзиву и преношење стратегијског тежишта у источне крајеве земље. У вези са том замисли, почетком године, 2. пролетерска дивизија је главнином снага водила борбе са Италијанима и четницима око Босанског Грахова и у Книнској крајини, а делом са усташама и домобранима према Посушју и Имотском.

Територија око Босанског Грахова, насељена српским живљем, на којој је 4. црногорска пролетерска бригада, крајем јануара и почетком фебруара ратовала, била је под утицајем НОП-а, али су и четници на њој имали своја упоришта. Она је била организована за борбу, односно за одбрану од Италијана и усташа, од којих је народ поднео много жртава. Због свега тога требало је са пуно пажње приступати том становништву, објашњавати му циљеве НОБ-е, отргнути га испод утицаја четника, убедити у потребу братства и јединства свих наших народа и заједничку борбу за ослобођење. Захваљујући таквом приступу, тих дана је добровољно ступило у редове Бригаде око 500 нових бораца, а из Бригаде, као помоћ мешатнским јединицама и за политички рад на терену, прекомандовано неколико руководиоца. У том међувремену 4. црногорска пролетерска бригада разбила је четнике попа Ђујића и из Херцеговине и ослободила Стрницу. Затим је читава 2. пролетерска дивизија дејствовала према Посушју, Ракитном и Имотском, управо према долини Неретве. Четврта црногорска пролетерска бригада, заједно са јединицама 9. далматинске дивизије, ослободила је Имотски и села у његовој околини, потискујући усташе и домобране ка Широком Бријегу и Љубушком. Успоставила је ред у ослобођеним местима, извршила мобилизацију народа и бораца за борбу и војску, пружила помоћ политичко-партијским радницима на терену, народној власти, мештанским јединицама и народу.

Од 15. фебруара до 1. марта 4. црногорска пролетерска бригада, у саставу 2. пролетерске дивизије, водила је борбе са Италијанима, усташама и домобранима у долини Неретве од Дрежнице до Јабланице, повезала се са јединицама 3. ударне дивизије у рејону Раме и заједно са њима наставила борбе противу Ита-

²⁰ Пети Конгрес КПЈ, стенографске биљешке, Култура 49, стр. 15—16.

лијана, усташа, домобрана, Немаца и четника око Коњица. Почетком марта Бригада је, у саставу 2. пролетерске дивизије, учествовала у одбрани рањеника од Немаца и усташа у рејону Прозора и у противудару према Бугојну. За своје залагање и допринос у тим борбама добила је похвалу од Врховног команданта, у којој се каже:

„2. марта једна њемачка фашистичка колана, са подлом намјером да се по сваку цијену пробије преко Вилића Гувна према Шћиту и угрози наше рањене другове, била је у посљедњем моменту дочекана од јединица наше јуначке 4. црногорске пролетерске бригаде. У једнодневnoj и непрекидној борби, 2. батаљон ове бригаде, уз садејство јединица 3. крајишке ударне бригаде, успио је не само зауставити ову непријатељску колону него је потпуно разбити.

Свесни своје велике одговорности и љубави према нашим рањеним борцима, наши борци 4. црногорске пролетерске бригаде својом крвљу и својим животима испунили су славно своје задатке. За ово беспримјерно херојство бораца 4. црногорске пролетерске бригаде, а нарочито 2. батаљона, изражавам им своје признање и дубоку захвалност. Нека овај херојски подвиг бораца 4. црногорске пролетерске бригаде и јединица 3. крајишке ударне бригаде служи као примјер свим нашим борцима, командирима и политичким комесарима наше Народноослободилачке војске.

У овим великим и судбоносним данима када се острвљени непријатељи окомише на нас са свију страна, са циљем да униште нашу легендарну Народноослободилачку војску, а у првом реду да угрозе наше рањене хероје, пред свим нашим борцима, командирима и политичким комесарима поставља се као највећи и најсвјетлији задатак бранити својом крвљу и животима рањене другове.

Изражавам своје признање и захвалност такође комаданту 2. батаљона 4. црногорске пролетерске бригаде, другу Стругару Нику, који је и у овој тешкој и крвавој борби, као и у свим дотадашњим бојевима показао велику храброст, хладнокрвност и јунаштво.

Овај подвиг бораца наше 4. црногорске пролетерске бригаде нека служи као пример и путоказ у даљим нашим тешким и напорним борбама свима борцима, командирима и политичким комесарима наше Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије.

Слава херојима палим за ову свету ствар!“²¹

После завршеног противудара, 4. црногорска пролетерска бригада пребачена је у долину Неретве, где је у рејону Јабланице повела борбу са црногорским и херцеговачким четницима,

²¹ Четврта прол. црн. бригада, књ. 2, Војноиздавачки завод 69, стр. 577.

а затим наступала, преко Главатичева, према Невесињу, које је ослободила 23. марта и заједно са бригадама 3. ударне дивизије бранила до 1. априла.²²

Битка на Неретви, која је трајала месец дана, представља једну од најпресуднијих, најславнијих и најхуманијих битака НОР-а. То је у суштини била битка у окружењу са пробојем, и водила се, уз честе обрте и велику динамику, у захвату Радуше, Иван-седла, Прења и Чабуље. По залагању за спас рањеника, то је била јединствена битка у II светском рату; за спас једног рањеника гинуло је неколико бораца. Из ње су наше снаге, захваљујући високом моралу бораца, брзини дејстава и маневру снага и средстава, и поред бројне и техничке надмоћности непријатеља, зиме, глади, тифуса, бриге око рањеника и других тешкоћа које рат носи собом, прешле у противофанзиву, преко северне Херцеговине, ка Црној Гори и Санцаку.

У овој операцији непријатељ није постигао постављени циљ. Истина, нанео нам је осетне губитке, али је наша војска из ње изашла јединственија и одлучнија. Попалио је села и поубијао незаштићено становништво, али је тиме изазвао још већу одлучност народа да се бори. Немци, усташе и домобрани имали су доста губитака, италијанска дивизија „Мурђе“ је разбијена, а четници се од те операције нису никад опоравили. Ту је био почетак њиховог краја.

Почетком априла 4. црногорска пролетерска бригада имала је у свом саставу 1377 бораца и руководилаца, наоружаних и опремљених, поред осталог, са 62 тешка и лака митраљеза, 214 машинки, 2 топа, 11 минобацача са доста муниције и 352 коња, и полази из Кифина Села, под командом штаба 3. ударне дивизије, према Гатачкој површи. Заједно са бригадама 3. ударне дивизије разбила је четнике, усташе и домобране и ослободила Гацко, Автовац, Фазлагиха Кулу и околна места. Затим је наступала водећи борбу са црногорским четницима, преко Голије и Пиве, ка Шавнику, гдје је избила крајем априла.²³

Првог маја 4. црногорска пролетерска бригада учествује у нападу на Италијане и четнике који су бранили Гвозд и Јаворак, а после заузимања тих положаја, делом снага, заједно са деловима 5. пролетерске бригаде и Зетског одреда, води борбе са четницима и Италијанима левом обалом Зете и даље према Биочу, које је ослободила 17. маја, а главнином снага води борбе са четницима, преко Сињавине, ка долини Мораче и Таре.²⁴

Од Неретве до Таре и Мораче, то јест од краја фебруара до половине маја, 4 црногорска пролетерска бригада, уз осетне сопствене губитке, нанела је непријатељу тешке ударце. За то време кроз њене јединице прошло је укупно више од 1500 нових бо-

²² Р. Вукановић, Четврта прол. бригада 42—52, стр. 132—135.

²³ Зборник, том II, књ. 9, стр. 129—166.

²⁴ Исто, књ. 8, стр. 209.

раца. Одмах по преласку преко Неретве добровољно су јој приступили сељаци мобилисани у четнике, да би по пристизању на свој терен, због старости, изнемоглости, потребе за радном снагом и снабдевањем наших јединица били враћени својим кућама. Даље, у редове Бригаде добровољно је ступило више омладинаца са терена којим је наступала, више бораца из Дурмиторског, Комског, Зетског и Ловћенског одреда и људство из заробљеничких логора замењено за заробљене Италијане. Њено бројно стање, на дан 15. маја 1943. године, било је 1471 борац и руководилац, од којих чланова КПЈ и Скоја 831.²⁵

Петнаестог маја изјутра непријатељ је отпочео офанзиву, звану „Шварц“, на наше снаге у захвату река Зете, Мораче, Таре, Лима, Ђеотине, Дрине, Пиве, Комарнице, Сутјеске и Бистрице, од Подгорице, Колашина, Бијелог Поља и Пријепоља, до Горажде, Гацка, Билеће и Никшића, баш у моменту када су се припремале да наступају к Андријевици и Беранама. Четврта црногорска пролетерска бригада, у том моменту, држала је положаје од Биоча, долином Мораче, до Коалшина, обезбеђивала десни бок 2. пролетерске дивизије и наступање на исток од напада непријатеља из Подгорице, припремала напад на Колашин и наступање, преко Матешева, к Андријевици. Међутим, услед непријатељске офанзиве Бригада је на поседнутим положајима прихватила борбу са Немцима и водила је скоро 40 дана, прво у заштитници групе дивизија, на Сињавини, Дурмитору и Пиви; као бочно обезбеђење, на Биоч-планини, Маглићу, Волујаку, Вучеву и у долини Сутјеске, и, најзад, у челном одреду за пробој, преко Сутјеске, Хрчавке, Зеленгоре, Бистрице, Јахорине и Спрече до Романије. У свим тим борбама Бригада је достојно пронела славу свога оружја и пробијајући се, заједно са борцима других јединица, кроз вишеструки обруч, кроз ураганску ватру ковала братство и јединство наших народа. На свим правцима и положајима, од Сињавине до Романије, Бригада је одолевала насртајима непријатеља и дала свој допринос за решење те судбоносне битке, о чему најубедљивије говоре чињенице да је у тој бици дала пола свог састава, и на Романији изашла са свега 778 бораца и руководилаца, мало наоружања и муниције и без иједног коња; захвалница бораца и старешина 7. банијске дивизије 5. батаљону за његове херојске борбе и држање на Тисовом брду, које су, добрим делом, помогле 7. дивизији да се пробије из долине Сутјеске; похвала и одликовање Врховног штаба 3. батаљону за подвиге на Љубином гробу и похвала Врховног штаба свим борцима и руководиоцима Бригаде за несебично залагање и показани херојизам за цело време трајања ове битке. За то време Бригада је разбила четнике у Пиперима, Бјелопавлићима, Ровцима и Мора-

²⁵ Зборник, том II, III, IV, књ. 9, 5, 13, стр. 209, Док. 7 и 8, Док. бр. 76.

чи, заробила неколико стотина италијанских војника и нанела осетне губитке Немцима, усташама и домобранима.²⁶

Битка на Сутјесци спада у ред најзначајнијих и најтежих борби НОР-а у оперативно-тактичком окружењу са пробојем, у које су наше снаге дошле за време наступања, противофанзивом непријатеља са фронта и на бокове, пресецањем правца њиховог извлачења и набацивања на изванредно тежак терен. У почетку операције наше снаге су прешле у одбрану, затим су се прегруписале, што су им, у великој мери, омогућили успеси 4. и 5. пролетерске бригаде и Зетског одреда на Биочу; и, најзад, захваљујући одлучности и залагању, међусобном поверењу и другарству и морално-политичком стању наших бораца, извршиле пробој. Морал бораца на Сутјесци био је морал физички исцрпљених, али духом челичних људи. То је била неизмерна снага дисциплинованих и вештих ратника, који су савладали сва искушења и прокрчили пут новим победама. О значају тих борби, одајући признање њиховим учесницима, друг Тито је, између осталог, рекао: „Беспримјерна храброст наших бораца и снагаљивиост командног кадра, савладале су скоро немогуће запреке. Пета непријатељска офанзива и њен крах дигао је пред читавим свијетом углед наше славне Народноослободилачке војске на висок степен.”²⁷

Крајем јуна 4. црногорска пролетерска бригада је, у саставу 2. пролетерске дивизије, пошла са Романије и, лемећи отпор усташа, домобрана, усташке милиције и четника, ослободила Олово и Кладањ. Затим је водила борбе са Немцима, усташама, жандармима, домобранима, усташком милицијом и четницима у северном делу источне Босне у долини Спрече, Криваје, на Звијезди, Коњуху, Озрену и комуникацији Тузла — Добој, до краја августа. Почетком септембра, заједно са 2. далматинском, 2. и 5. пролетерском бригадом, ослободила је Горажде, Јабуку, Мрежице, околину Калиновика, Трново и Кијево и учествовала у борбама противу Немаца на правцу Сарајева, после којих је, преко Дрине и Таре, пошла за Жабљак, где је стигла 23. септембра са 775 бораца и руковођаца, наоружаних, поред осталог, са 17 тежких и лаких митраљеза, 2 топа, 2 минобачача са мало муниције и 115 коња.²⁸

За време боравка у источној Босни у лето 1943. године, 4. црногорска пролетерска бригада је била врло активна и у сређивању политичког стања на терену. За то време допринела је разбијању четничког покрета и његове војске, која више није представљала никакву снагу, а нанела је осетне губитке и осталим непријатељским снагама. Народ је све више прилазио НОР-у. Свуда на том терену формиран су народни одбори и нове пар-

²⁶ Јосип Броз Тито, Војна дела.

²⁷ Јосип Броз Тито, Војна дела.

²⁸ Зборник, том IV, књ. 17, Док. бр. 41.

тизанске јединице, за које је Бригада дала више руководилаца и оставила им све рањенике и болеснике 2. пролетерске дивизије на лечење.

Уочи капитулације Италије, Немци су оријентисали јаче снаге према Црној Гори, Санџаку и Херцеговини, према Јужном Јадрану, а и Дража Михаиловић је извршио мобилизацију четника у тим крајевима и укључио их у немачке оперативне планове против НОВЈ.²⁹ Даље, период италијанско-четничке владавине у Црној Гори, Санџаку и Херцеговини, од маја 1942. до априла 1943. године, оставио је тешке трагове. У пролеће 1943. године, група дивизија је ослободила северну Херцеговину, део Санџака и северозападну Црну Гору, обновила чегири партизанска одреда, команде места, подручја, народне одборе и сеоске страже, али се, услед операције „Шварц“, морала повући из тих крајева. Међутим, њена појава омогућила је руководствима на терену да успешније раде. На подручју Црне Горе у августу исте године, поред делова 5. пролетерске бригаде, дејствовали су Зетски и Никшићки одред, Васојевићки и Ловћенски ударни батаљон; у Санџаку, поред 3. пролетерске бригаде, неколико партизанских чета, а у Херцеговини, поред 10. херцеговачке бригаде, неколико партизанских батаљона и чета.³⁰

Двадесет петог септембра, 4. црногорска пролетерска бригада пошла је са Жабљака, преко Сињавине, ка Колашину, ослободила га од четника и Италијана, бранила и одбранила, што је Врховни командант високо оценио и одао јој признање у виду писмене похвале у којој каже: „Изражавам своју захвалност и признање борцима, командирима и политичким комесарима 4. црногорске пролетерске бригаде који су и овога пута показали изванредну пожртвованост у жестоких и крвавим вишедневним борбама при ослобођењу и одбрани града Колашина, где се непријатељ борио на живот и смрт“.³¹

У октобру Бригада је чистила Васојевиће од четника, водила борбе са Немцима, албанском квислиншком војском, муслиманском фашистичком милицијом, италијанским фашистима и четницима према Подгорици, Пећи, Рожајама и Сјеници, а у новембру и децембру, поред консолидације и одбране колашинског, бјелополског, беранског и андријевичког среза, водила борбе са Немцима, италијанским фашистима и четницима и у старој Црној Гори.³²

Од септембра до краја године, уз осетне губитке, Бригада је задала непријатељу значајне ударце на тлу Црне Горе, ослободила многа места у којима је радила врло активно политички, мобилисала народ, формирала народну власт и нове јединице за

²⁹ Исто, Док. бр. 41.

³⁰ Исто, Док. бр. 41.

³¹ Љ. Вучковић, Четврта прол. бригада 42—52, стр. 193.

³² Зборник, том III, књ. 6, Док. бр. 51; Архив Војноисторијског института, стенографске биљешке, 19/1/51, рег. бр. 1—1/1 — к. 2003.

које је дала више од 1000 својих бораца и руководилаца. За то време у Бригаду је, са Васојевићким ударним батаљоном, који је као 4. батаљон ушао у њен састав, ступило више од 3000 нових бораца, са терена Васојевића и других крајева Црне Горе.³³

У току 1943. године 4. црногорска пролетерска бригада је узидала у темеље нове Југославије више од 600 погинулих, 1500 рањених и 1000 несталих бораца и руководилаца. Те године прекомандовано је из њених редова у друге јединице и на рад на терену око 2000 бораца и руководилаца, а попуњавана је са око 5000 нових бораца. Крајем године Бригада је имала у свом саставу више од 1800 добро наоружаних и опремљених бораца и старешина. Према глобалним прорачунима, нанела је непријатељу губитке од око 5000 мртвих, 10000 рањених, 15000 заробљених војника и запленила веће количине наоружања, муниције и другог материјала. Ослободила је више места у Далмацији, Босни, Херцеговини и Црној Гори ширећи у свим тим крајевима идеје НОБ-е, формирајући народну власт и нове јединице, које је помагала кадровски, наоружањем, опремом и сл.³⁴

Повољан развој догађаја почетком 1944. године како на савезничким фронтovima и у окупираним земљама Европе тако и на југословенском ратишту, појачао је значај источних крајева Југославије у стратегијско-оперативном погледу. Снаге НОВ у Србији, у то време, имале су задатак, поред осталог, да онемогуће окупатору везе с Албанијом, Грчком и Бугарском и створе повољне услове за преношење тежишта дејстава НОВЈ у те крајеве. Снаге НОВ у Црној Гори, Санџаку и источној Босни имале су задатак да дејствују према Србији, с тим да почетком пролећа 2. пролетерска и 5. крајишка дивизија, као самостална Ударна група, продиру, са територије северног Санџака, преко западне Србије, ка Топлици и Јабланици.

У јануару 1944. године, 4. црногорска пролетерска бригада штитила је долину Лима од Мурина до Бродарева и водила борбе, под непосредном командом штаба 2. ударног корпуса, са Немцима, италијанским фашистима, муслиманском фашистичком милицијом, албанском квислиншском војском и четницима, на правцима Бијело Поље — Бродарево, Бијело Поље — Сјеница, Беране — Сјеница, Беране — Рожаје, Андријевица — Мурина — Чакор, Андријевица — Мурина — Плав и Андријевица — Комови. Почетком фебруара Бригада је пребачена на просторију северног Санџака, где је ушла у састав 2. пролетерске дивизије, ради форсирања Лима и продора у Србију. На тој просторији водила је борбе са Немцима, четницима, недићевцима, муслиманском фашистичком милицијом и белогардејцима око Пљеваља, Пријепоља, Прибоја, Чајнича и Рудога до средине марта, када је по лошим метеоролошким и неповољним тактичко-оперативним

³³ Зборник, том III, књ. 7, Док. бр. 49.

³⁴ Исто, Док. бр. 49.

условима прешла Лим у рејону Рудог и избила на комуникацију Прибој — Добрун — Мокра гора, на којој је до 23. марта водила борбе са Немцима, Бугарима, четницима, недићевцима, муслиманском фашистичком милицијом и белогардејцима.³⁵ Крајем марта 4. црногорска пролетерска бригада је, у саставу 2. пролетерске дивизије, односно Групе дивизија, отпочела наступање, општим правцем Златибор — Ивањица — Студеница — Ибар, територијом коју су контролисале бројне четничке, недићевске, белогардејске, немачке и бугарске снаге. За време наступања Бригада је, рушећи окупаторску и квислиншку власт, успела да изврши политички утицај у народу, организује одборе и припреми народ за борбу, да би почетком априла стигла у долину Ибра и покушала да га форсира. Затим је водила борбе са Бугарима, Немцима, недићевцима, белогардејцима, муслиманском фашистичком милицијом и четницима, из већег дела Србије, у долини Ибра, Студенице, око Ивањице, Ариља и Гуче, на Мучњу, Јавору, Голији и Златибору. Почетком маја, заједно са јединицама Групе дивизија, прешла је, преко комуникације Пожега — Ужице — Кремна, на север. До средине маја Бригада је водила борбе са Немцима, Бугарима, недићевцима, белогардејцима и четницима на Јеловој гори, Маљену, Повлену, Суворору и Медведнику, а затим се под борбом повукла, преко Јелове горе и комуникације Ужице — Бајина Башта, на Тару планину, одакле, је настављајући борбе, преко Шаргана, прешла на Златибор. На Златибору је водила борбе са Немцима, Бугарима, муслиманском фашистичком милицијом, недићевцима и четницима, и, преко Увца и комуникације Бистрица — Нова Варош, посела Златар планину, са које је 22. маја прешла, преко комуникације Пријепоље — Сјеница, на Јадовник планину, где се повезала са јединицама 3. ударне дивизије, које су прихватале јединице Групе дивизија при њиховом повлачењу из Србије.³⁶

Иако Група дивизија није успела да продре у Топлицу и Јабланицу и да се повеже са тамошњим нашим снагама, њена дејства кроз западну Србију су се позитивно одразила на даљи развој борбе. Народу западне Србије повраћена је вера у скоро ослобођење земље, а непријатељима је, нарочито четницима, задат озбиљан ударац тако да су изгубили много на снази и утицају. У народу је дошло до диференцијације и брзо је и у тим крајевима израстала народна власт и нове јединице Народноослободилачке војске. Даље, њена дејства су позитивно утицала и на борбу наших снага и њихово повезивање у источној и јужној Србији, Македонији, Косову, Црној Гори, Санџаку и источној Босни, чему је 4. црногорска пролетерска бригада дала свој допринос.

³⁵ П. Вишњић, II и V дивизија у Србију, стр. 45.

³⁶ Исто, стр. 351—355.

Од 25. маја до 28. јула, припремајући се за поновни продор у Србију, 4. црногорска пролетерска бригада је, у саставу 2. пролетерске дивизије, водила борбе са Немцима, албанском квислиншком војском, италијанским фашистима, муслиманском фашистичком милицијом и четницима на сектору Берана према Сјеници, Рожајама, Чабору и Комовима и нанела им осетне губитке. Поред честих борби, Бригада је интензивно радила на јачању морално-политичког стања и борбене готовости јединица, помагала народну власт и мештанске јединице, за које је из својих редова дала већи број бораца и руководилаца, попунила је сопствене редове, снабдела се свим потребним средствима од плена, са терена и од савезника, и вршила и друге војничке задатке. Крајем јула у њеним редовима било је 1914 бораца и руководилаца, наоружаних, поред осталог, са 186 тешких и лаких митраљеза и толико ручних минобацача са довољним количинама муниције, опреме и другог ратног материјала. Тако попуњена и опремљена, Бригада је крајем јула, у саставу 2. пролетерске дивизије, која је заједно са 5. крајишком и 17. источnobосанском дивизијом сачињавала посебну Оперативну групу са Пеком Дапчевићем на челу, кренула у поход за Србију.³⁷

На територији Новопазарског санџака, куда је Група дивизија требала да наступа, раније нису дејствовале наше снаге. Међутим, источно од њега и на територији Старог Колашина, дејствовали су партизани од повлачења 1941. године из Србије. Територију Новопазарског санџака контролисала је муслиманска фашистичка милиција и албанска квислиншка војска, а територију источно од њега и територију Старог Колашина — четници. И једни и други ослањали су се на Немце и служили им као монета за поткусуивање. И на једној и на другој територији, непријатељска пропаганда, која је вукла корене из бивше Југославије, успела је још више да заоштри мржњу између муслиманског и српског становништва.³⁸

Опративна група дивизија отпочела је наступање, 28. јула навече, из рејона Берана општим правцем Беране — Суви до — Кум — Рогозна — Ибар — Копаоник. У наступању према долини Ибра, ломећи отпор непријатеља, Група дивизија прочистила је терен којим је наступала, форсирала Ибар и у првој половини августа избила на Копаоник. За време тих борби 4. црногорска пролетерска бригада дејствовала је у претходници 2. пролетерске дивизије, водећи оштре борбе, од којих су биле најзначајније са 14. пуком 7. СС дивизије „Принц Еуген“ на Црном врху, са Немцима, белогардејцима и недићевцима у долини Ибра, које су олакшале и убрзале наступање и форсирање Ибра и осталим снагама групе. За време наступања преко Новопазарског санџака

³⁷ Зборник, том III, књ. 8, Док. бр. 47 и 49.

³⁸ Б. Јанковић, Четврта прол. бригада, стр. 389—397.

нарочито се морало водити рачуна о односу према народу и његовој имовини, што је имало за последицу приступање већине становништва из тих крајева НОБ-и и његово укључивање у даљу борбу.³⁹

После форсирања Ибра Група дивизија је повела борбу са бројним четничким снагама из разних крајева Србије, разбила их и овладала јужним огранцима Копаоника, где је узела активног учешћа и 4. црногорска пролетерска бригада. Затим је 4. црногорска пролетерска бригада овладала комуникацијом Брус — Разбојна у чествовала у ослобођењу Бруса, да би се после тога спустила у Александровачку жупу и долину Расине, обезбеђујући се према Куршумлији, Блацу, Јастрепцу, Крушевцу и Александровцу од Бугара, недићеваца, четника, Немаца и белогардејаца. У другој половини августа Бригада је водила борбе са Бугарима, албанском квислиншком војском, недићевцима, четницима и Немцима на терену Топлице, Јабланице и Косанице, а у септембру са четницима, Немцима, недићевцима и белоградејцима од Превалца и Куршумлије, до Крушевца и Трстеника у долини З. Мораве, штитећи ту просторију од упада непријатеља са Косова, из долине Ибра и Мораве.⁴⁰ Затим је водила борбе са Немцима, недићевцима, белогардејцима и четницима око Крушевца, долином З. Мораве, око Трстеника, Краљева, Пожеге, Ужица, према Вишеграду и на Равној гори, све до краја децембра. У августу је, поред осталих места, ослободила Куршумлију, у септембру Александровац, у октобру Крушевац и спојила се са јединицама Црвене армије, са којима је до краја новембра дејствовала заједно и ослободила долину З. Мораве укључно са Краљевом. Првог децембра 4. црногорска пролетерска бригада прикупила се у ослобођеном Краљеву, одакле је пошла, преко Чачка, и наставила брбе са Немцима, недићевцима и четницима око Пожеге и Ужица, које је ослободила средином децембра, настављајући гоњење непријатеља све до Кремне. Са тог правца Бригада је пребачена на Равну гору, где је водила борбе са четницима све до краја децембра.⁴¹

За време дејстава у Србији, Бригада је, и поред оштрих борби редовно помагала партијско-политичким радницима на терену у фромирању народних одбора и нових јединица Народно-ослободилачке војске, за које је давала борце, специјалисте, руководиоце, наоружање и друга средства за потребе вођења рата, редовно се попуњавала новим борцима из Србије и вршила друге војно-политичке задатке. За то време доприносила је и стварању нове бугарске војске заробљавајући, односно прихватајући војнике који су служили у бугарским окупационим трупима и предајући их бугарским политичко-партијским радницима. Ос-

³⁹ Исто, стр. 389—397.

⁴⁰ Исто, стр. 389—397.

⁴¹ Исто, стр. 413—425.

лободила је неколико стотина бивших црвеноармејаца из немачког, бугарског и четничког заробљеништва и предала совјетским командама.⁴²

У 1944. години, 4. црногорска пролетерска бригада претежно је ратовала у Србији, дајући достојан допринос њеном ослобођењу. У темеље нове Југославије, те године, уградила је више од 600 погинулих и од последица рањавања умрлих, 1500 рањених и 300 несталих бораца и руководилаца. За друге јединице и рад на терену дала је око 3500 бораца и руководилаца, а попуњавана је са око 6000 нових бораца. Са више од 2000 добро наоружаних и опремљених бораца и руководилаца, Бригада је 1. јануара 1945. године стигла у Београд, и са њима ушла у завршне борбе те године. Према глобалним прорачунима, Бригада је те године нанела непријатељу губитке од око 3000 мртвих, 6000 рањених, 15000 заробљених војника и запленила му веће количине наоружања, муниције и других средстава.

Средином јануара 1945. године, 4. црногорска пролетерска бригада пребачена је из Београда на Сремски фронт, где је, у саставу 2. пролетерске дивизије, до средине фебруара, учествовала у борбама 1. армије противу Немаца и усташа,⁴³ а затим у долини Дрине од Зворника до Јања, до почетка априла, учествује у борбама 2. армије противу Немаца, усташа, домобрана и четника.⁴⁴ У завршним операцијама за коначно ослобођење земље Бригада је, у саставу 2. пролетерске дивизије, која је са 5. крајишком и 17. источнобосанском дивизијом ушла у састав Јужне оперативне групе 1. армије, водила борбе са Немцима, усташама, домобранима и четницима око Бијељине, Брчког, Орашја и Босанског Шамца, да би се после ослобођења тих места пребацила, преко Саве, у Славонију и наставила борбе на правцу Жупања — Славонски Брод.⁴⁵ Затим је читава 2. пролетерска дивизија извучена са Сремског фронта и стављена под непосредну команду Генералштаба ЈА, да би чистећи Семберију, Мајевицу и Мачву од остатака непријатељских група, 1. маја стигла у Београд. Из Београда се пребацила, преко Светозарева и Крушевца, уз претходно чишћење Јухор планине и долине З. Мораве, у Топлицу. На подручју Топлице наставила је чишћење терена од остатака четничких и других непријатељских група и помагала партијско-политичким радницима, народној власти и мештанским јединицама у његовој консолидацији, где ју је, са скоро 3000 прекаљених и добро наоружаних и опремљених бораца и руководилаца, затекао крај рата, то јест 15. мај 1945. године.⁴⁶

⁴² Исто, стр. 413—425.

⁴³ Зборник, том I, књ. 18, Док. бр. 58, 29, 31, 35, 38, 41 и 60.

⁴⁴ Исто, Док. бр. 69, 75, 77, 78 и 89.

⁴⁵ Исто, Док. бр. 106 и 112.

⁴⁶ Архив Војноисторијског института ЈНА, рег. бр. 26—1'2, к. 185.

На Сремском фронту, у долини Дрине и завршним операцијама за коначно ослобођење земље, 4. црногорска пролетерска бригада имала је око 300 погинулих и 800 рањених бораца и руководилаца. Из њених редова, за то време, прекомандовано је на рад на терену и у друге јединице преко 1500 бораца и руководилаца, а попуњена је са око 3000 нових бораца, првенствено из Србије. Према евидентираним подацима, у тим борбама и чишћењима убила је око 1500, ранила 3000, заробила 7000 непријатељских војника и запленила веће количине наоружања, муниције и другог материјала.

ЗАКЉУЧАК

1. — Четврта црногорска пролетерска бригада израсла је, кроз борбу са Италијанима и четницима, на терену Црне Горе из Ловћенског, Зетског, Комског и Дурмиторског партизанског одреда и организована је у пет батаљона, чету пратећих оруђа, интендантуру са комором, санитет са болницом и друге службе. Њено бројно стање на дан формирања, то јест 10. јуна 1942. године, било је 1100 бораца и руководилаца (900 другова и 200 другарица), и то: 600 земљорадника, 400 ђака, студената и других професија и 100 радника. Сем ретких изузетака, били су то Црногорци. Од тог састава, у току рата, око 500 је погинуло или од последица рана умрло, 400 их је прекомандовано у друге јединице наше војске на дужности команданата, политичких комесара, начелника штабова и служби у армијама, корпусима, дивизијама, бригадама и одредима, 150 тешких ратних инвалида благовремено је упуњено на терен, тако да је крај рата затекао у Бригади, свега неколико десетина, и то на руководећим дужностима. Међутим, сталним попунама људством и наоружањем, бројно стање и ударна моћ Бригаде непрекидно су расли. У њеним редовима, за време рата, борило се и 14000 до 15000 нових бораца из свих крајева Југославије, од којих је око 3500 погинуло и од последица рана умрло, 7000 их је прекомандовано у друге јединице и на терен на разне војно-политичке и политичко-партијске дужности у јединицама и на терену, око 200 тешких ратних инвалида благовремено је упуњено на терен; на крају рата у бригади је било близу 3000 добро наоружаних и опремљених бораца и руководилаца. Као што се види, 4. црногорска пролетерска бригада била је од самог почетка југословенска, односно интернационална и кадровска бригада.

2. — На дан формирања, партијске и скојевске организације у Бригади су бројиле око 700 чланова КПЈ и Скоја, чији је првенствени задатак био да очувају и ојачају морал и борбену готовост припадника Бригаде, спроводе партијску линију у јединицама и на терену и извршавају све задатке које Партија пред

њих поставља. И партијске и скојевске организације у Бригади интензивно су се бавиле односом бораца према политичком раду, народу, рањеницима, снабдевању, војничком оспособљавању бораца, старешина, јединица, команди и штабова, васпитањем и општеобразовним уздицањем и описмењавањем како припадника Бригаде тако и становништва.

Захваљујући таквом раду организација у Бригади, почетком 1943. године, сви борци који су на дан формирања били у њеном саставу постали су чланови КПЈ. Но, тиме се није исцрпио њихов организационо-политички рад. Напротив, са новим попунама, он је бивао све интензивнији, тако да је за време рата у КПЈ и Ској у Бригади примљено више од 8000 нових чланова којима су попуњаване друге јединице Народноослободилачке војске и који су слати на рад на терену широм Југославије. На крају рата у Бригади је било више од 1600 чланова КПЈ и Скоја.

3. — Раду по чисто војним питањима у Бригади се пришло организовано, тако рећи, првог дана, и то на два колосека: за оспособљавање бораца и за стварање старешина. То је било условљено, поред осталог, и тиме што половина првобитног састава Бригаде није била одслужила војску и великом потребом за старешинским кадром, који се у току саме борбе морао изграђивати. Тим задацима су сви борци, старешине, јединице, команде и штабови придавали велики значај, и свима је било јасно да од војничких знања и вештине сваког појединца зависи успех чиставе Бригаде. За таквим радом осећала се стално потреба и практиковао се и ради тога што су у редове Бригаде стално пристизали нови борци-омладинци, без икаквих војничких знања, а то су захтевали и ново наоружање и друга средства за потребе вођења рата. Захваљујући томе и ангажовању свих на савлађивању тих задатака, тај рад имао је велики значај, како за Бригаду тако и за друге јединице Народноослободилачке војске у које су ти борци и старешине прекомандовани. Тако је Бригада током самог рата оспособљавала борце и руководиоце за себе и друге наше јединице, и дала је нашој армији више хиљада изванредних бораца, специјалиста и старешина.

4. — За потребе снабдевања Бригаде, при њеном штабу формирана је интендантура са око 20 политички израслих другова са интендантом на челу и комора у саставу од једне чете, при штабовима батаљона интендантуре са интендантом на челу и комора у саставу од једног вода, а при командама чета економати са економом на челу и комора од једне десетине. Све коморе су располагале потребним бројем коња за транспорт и преношење материјала. Интендантуре и коморе су од самог почетка, уз помоћ команди и штабова, чиниле огромне напоре да набаве намирнице, и успеле су већ тада да се повежу са народом на терену, да га политички просвећују, објашњавају му циљеве НОБ-е и вежу га за НОР, у чему су имале великог успеха.

Рад интендантура и комора отежавали су чести и напорни маршеви које је Бригада изводила и то најчешће ноћу, по слабом времену, тешком терену и сложеним оперативно-тактичким условима, за време којих су борци комора и интенданци често водили самосталне борбе и обезбеђивали се. Из њихових редова, касније су израстале и остале позадинске службе, оспособљавале су кадрове како за потребе Бригаде тако и за друге јединице Народноослободилачке војске и рад на терену, и временом је из Бригаде прекомандовано неколико стотина извршних руководиоца за решавање тих задатака. О томе какве су задатке решавали и колико су се залагали борци и руководиоци интендантура и комора и колики је њихов допринос НОБ-и рељефно говори, поред осталог, и један њихов извештај партијском руководиоцу Бригаде из 1943. године, у коме се каже и ово. „У овоме шестомјесечноме периоду (односи се на период јануар-јул 1943) и поред изузетних тешкоћа током четврте и пете непријатељске офанзиве, партијска организација интендантуре бригаде (овде спадају и комунисти из бригадне коморе) развијала је и даље интензивни политички рад како у јединицама тако и народу — на терену. Другови из интендантуре бригаде одржали су у овом периоду 160 зборова и конференција са народом, на којима је формирано 70 Народноослободилачких одбора. „⁴⁷

5. — На дан формирања Бригаде у њеном саставу било је свега 4 љекара, 3 студента медицине, 2 медицинара, 3 болничара. Тај кадар је организовао санитарску службу и болницу Бригаде. На челу санитарске службе у Бригади био је шеф санитета љекар, у батаљонима референти санитета са помоћницима, а у четама болничари, углавном приучено људство. Служба, управо кадрови санитарски, од првог дана су интензивно радили на оспособљавању кадрова и службе у целини и, поред свакодневне праксе, редовно су држана предавања и радили курсеви, што је дало изванредно добре резултате. Таквим радом санитарска служба, у току рата, помагала је стручно и кадровски и другим јединицама Народноослободилачке војске и санитарској служби на терену, на које задатке је из Бригаде прекомандовано више стручњака и руководиоца. Несебичним залагањем припадника санитарске службе у Бригади, у најтежим ситуацијама нашег рата, и уз велике сопствене губитке, спасени су животи многих припадника не само 4. црногорске пролетерске бригаде већ и других наших јединица и народа, свуда где је Бригада ратовала и где су њени санитарски кадрови допирали, у чему је Бригада дала велики допринос НОБ-и.

6. — Наоружање Бригаде на дан формирања било је, углавном, лако пешадијско, италијанског поријекла. Одмах у почетку је формирана при штабу бригаде чета пратећих оруђа са минобацачким, противтенковским, и митраљеским водом, а касније

⁴⁷ Четврта прол. бригада 42—52, стр. 341.

и топовским и минерским, а при батаљонима митраљески водови, у чијем саставу су касније формиран и минобацачка, противтенковска и минерска одељења. Са тим наоружањем борци су у почетку решавали све задатке. Међутим, у наредном периоду Бригада је дошла до више топова, минобацача, аутоматског наоружања и при штабу бригаде и батаљона формиране су групе у саставу чете пратећих оруђа, односно митраљеских водова батаљона, из којих су касније израстали родови као самосталне јединице, тако да су 1944. године у Бригади формиране самосталне артиљеријске, противтенковске и инжењеријске јединице. Отетим наоружањем и опремом Бригада је наоружавала и опремала себе и своје нове борце и друге јединице Народноослободилачке војске, у чему је њен велики допринос НОБ-и. И не само то — у Бригади су, са израстањем родова и служби, оспособљавани борци, специјалисти и руководиоци како за њене потребе тако и за потребе других јединица, и тај процес је трајао све до краја рата.

7. — И, на крају, треба подцртати да се у 4. црногорској пролетерској бригади, у току рата, борило 15000 до 16000 бораца (7000 Црногораца, 7000 Србијанаца, 900 Срба, Муслимана и Хрвата из Босне, Херцеговине и Хрватске, 600 Хрвата из Далмације и око 500 припадника других народа: Руса, Италијана, Бугара итд.). Бригада је ратовала годину и по дана у Босни, Херцеговини и Хрватској, пола године у Црној Гори и годину дана у Србији, где ју је затекао крај рата. Ослободила је више места у тим крајевима, уградвила у темеље нове Југославије око 4000 погинулих и од последица рана умрлих и више од 7000 рањених бораца и руководилаца. Према глобалним прорачунима, убила је око 10000, ранила 20000, заробила 50000 непријатељских војника и запленила веће количине наоружања и другог материјала. Даље, у свим напорима НОВЈ, борци и руководиоци Бригаде достојно су носили и пронели, кроз све борбе и крајеве наше земље, заставу борбе, слободе, братства и јединства, и у потпуности извршили обећање дато свом народу 13. јула 1941. године, када су узели оружје у руке, и часно и несебично су дали свој допринос великом делу народног ослобођења. За такав рад Бригада је више пута у рату истицана и похваљивана. Одликована је Орденом народног хероја, Орденом народног ослобођења, Орденом партизанске звезде са златним венцем, Орденом братства и јединства са златним венцем и Орденом заслуга за народ са златном звездом. Поред тога, додељен је већи број највиших одликовања њеним припадницима, међу којима и 48 Ордена народног хероја.

Путеви и борбе 4. црногорске пролетерске бригаде остаће у историји наших народа светли пример хероизма и љубави према слободи и свом народу.